

ANADOLU SELÇUKLU SANATINDA MASKE ŞEKLİNDE İNSAN BAŞI TASVİRLERİ VE İKONOGRAFİK KAYNAĞI ÜZERİNDE DÜŞÜNCELER

Lale BULUT*

İnsanoğlunun varoluşundan beri, onu çevresindeki kötülüklerden koruma, bilinmezliklere karşı tedirginliğini azaltma gibi psikolojik işlevleri yüklenen muska, tılsım, nazar, totem gibi ruhsal, aynı zamanda karmaşık inanış ve kavrayışlar, yüzyıllar boyunca onun sanat yaratmalarına da yön vermiştir. Bu ruhsal duyguların sanata yansımaları olarak sembolik, tılsımlı, olağanüstü kuvvetleri olduğu kabul edilen ve figürlü adı verilen insan, hayvan ve bir dizi fantastik yaratıktan oluşan grup, tarih boyunca çeşitli bölge ve kültür çevrelerinde sanat eserlerini süslemiştir.

İslam sanatında figürlü tasvirler ilk olarak Emevilerde 8. yüzyılda, özellikle antik, erken Hıristiyan ve Sasani sanatı etkisi altında verilmiş, 9. yüzyılda Abbasilerle Orta Asya Türk stili diyebileceğimiz yeni bir üslupla gelişmiştir. Abbasi, Samanoğlu, Tolunoğlu, Karahanlı, Gazne, İspanya Emevi, Fatımi, Eyyubi, İran ve Anadolu Selçuklu el sanatları ve mimarisindeki figürlü tasvirlerde çeşitli ayrıntılarla hep bu stilin ağır bastığı görülür. Orta Asya Türk sanatı kaynaklı Abbasi stilinin etkileri, İslam medeniyetleri dışındaki Ermeni, Gürcü figür sanatında da görülmektedir¹. Bolluk, bereket, aydınlık, güç, talih gibi çeşitli sembolik anlamları kapsayan bu zengin figürlü tasvirler, İslam dünyasının yarattığı belirli bir ikonografik program ve şema ile taş, alçı, ahşap, seramik, maden, fildişi, cam, tekstil vb. gibi mimari süsleme ve el sanatlarının çeşitli dallarında yaygın ve vazgeçilmez süs unsuru olur.

Türk ve İslam sanatı araştırmalarında son yıllarda, bu zengin figür dünyasını irdelemeye yönelik çalışmaların büyük gelişme içerisinde olduğu izlenmekte, gerek

* Yard. Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. G. Öney, "Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 1969, Ankara 1970, s.187-191; K. Otto-Dorn, "Türkisch-Islamisches Bildgut in den Figurenreliefs von Achthamar", *Anatolia*, VI, Ankara 1961, s.1-69, pl. I- XIX.

dönem ve bölgeler arasındaki bağlantıları ortaya koyan incelemeler, gerekse zengin figür repertuarını sunan denemelerle, bu alandaki bilgilerimiz giderek genişlemektedir.

İslam sanatının bir parçası olan Anadolu Selçuklu sanatı, kökleri bir yandan Orta Asya göçebe sanatına, diğer yandan da bölgenin antik yerleşik kültürlerine dayanan oldukça zengin bir figür programıyla karşımıza çıkar. Burada ele alacağımız çalışma, Türk ve İslam sanatının zengin figürlü konuları arasında yer alan maske şeklindeki insan başı tasvirlerinin, Anadolu Selçuklu mimari süsleme ve el sanatı ürünlerindeki örneklerinin formel ve dekoratif karakterini açıklamayı ve figürlerin ikonografik kaynaklarını tartışmayı amaçlamaktadır.

Konumuzu oluşturan maske şeklindeki insan başı tasvirleri Anadolu Selçuklu sanatında bilebildiğimiz örnekleriyle mimari süslemede taş, alçı ve çini malzemede, el sanatı ürünlerinde ise seramik ve maden sanatı örneklerinde karşımıza çıkar.

Mimari süslemede figürlü tasvirlere büyük yer veren Selçuklular, sivil ve dini yapıların çeşitli yerlerine, bazen bitkisel bezemeler arasına gizledikleri maskelerle, muhtemelen yapıyı kötülüklerden korumayı amaçlamışlardır.

TAŞ SÜSLEMEDE İNSAN BAŞI TASVİRLERİ:

Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (1312) örnekleri:

Niğde Hüdavent Hatun Türbesi, diğer figür örneklerinin yanı sıra, maske şeklinde verilmiş insan başı kabartmalarının zenginliğiyle dikkati çeken bir yapıdır.

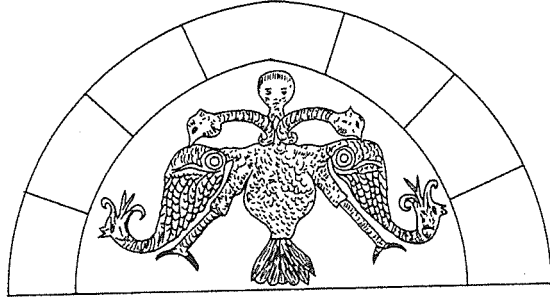
Türbenin kuzey cephesinde, kasnak kısmındaki sağır niş içerisinde bitkisel motifler arasına gizlenmiş, ancak dikkatle bakılınca seçilebilen, başındaki üç dilimli tacıyla palmeti andıran, cepheden verilmiş, maske şeklinde bir insan başı tasviri yer alır² (Res. 1).

Batı cephede yine kasnaktaki sağır niş içerisinde, alt kısımda bitkisel bezemeler arasına ustalıkla gizlenmiş, cepheden verilmiş bir insan başı bulunur (Res. 2).

Yine kasnaktaki sağır nişlerde yer alan maske şeklindeki bir diğer insan başı, batı yönünde görülen çift başlı kartalın boyunları arasında yer alır (Şek. 1).

² Moğolistan'da Kudirge kaya resimlerinde "M.S. 5.yy.", hükümdar figürünün başında bu tip üç dilimli taç görülür (bkz. makalede şek.12). Gazne Sarayı mermer kabartmalarında sfenks ve sirenler, Fatımi sanatının izlerini yansıtan Palermo Capella Palatina kilisesi tavan boyamalarında hükümdarlar ve masal hayvanları, Anadolu'da Konya Kalesi melek figürlerinde, Konya Alaeddin tepede bulunan barbutin tekniğindeki seramik başta (bkz. makalede şek.5), Mezopotamya'ya ait Selçuklu devri madeni aynalarında bu tip taçların örneklerini görürüz (Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: G. Öney, "Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları", *Belleten*, C. XXXI, S.122, Ankara 1967, s.143-144).

Bu tip insan başı tasvirleri türbe kasnağının güney-doğu ve güney-batı yönlerindeki sağır nişlerin kemer köşeliklerinde de karşımıza çıkar. Her iki yönde kemer köşeliklerinde simetrik olarak yer alan bitkisel bezemelerde, palmet formuyla birleştirilerek adeta gizli olarak aralara yerleştirilmiş, başları taçlı, maske şeklinde birer insan başı tasviri görülür (Res. 3-4). Her iki yönde de başlardan birer tanesi tahrip olmuştur.

Şek. 1- Niğde Hüdavent Hatun Türbesi'nde insan başı tasviri (Prof. Dr. G. Öney'den).

Yapının doğu cephesindeki taçkapının sağında, sütun başlığı üzerinde palmet yaprakları ve üç insan başından oluşan bir bezeme dikkati çeker (Res. 5). Cepheden ve maske şeklinde verilen başlar, boyun kısımlarından palmetlerle birleşir ve bitkisel bir bordür meydana getirir. Başlarda lotus şeklinde bitkisel karakter kazanmış üç dilimli taçlar yükselir.

Türbedeki maske şeklinde insan başı tasvirleri, insan, arslan, siren ve çift başlı kartal gibi diğer figürlerle birlikte ölümlü ruhunu koruyan ve kötü ruhları ürküten semboller olmalıdır³.

Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (12. yüzyıl sonu) örneği:

Yapının üst kısımdaki yüksek silindirik kasnağında, yuvarlak kemerli yırtmaç nişlerden birinin üst kısmındaki üçgen alan içerisinde bir boğanın boynuzları arasında maske şeklinde verilmiş bir insan başı tasviri yer alır (Res. 6). Boğa burada muhtemelen

³ G. Öney, "Niğde Hüdavent...", s.149. Niğde Hüdavent Hatun Türbesi'ndeki sembolizmi sürdüren 15. yüzyıldan bir örnek, Doğu Anadolu'da Erciş yakınlarında Gütgah Kümbeti dış cephesinde yer alan maske şeklinde iki baştır. Bu yapı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. H. Ünal, "Az Tanınan ve Bilinmeyen Doğu Anadolu Kümbetleri Hakkında Notlar", *Vakıflar Dergisi*, S. XI, Ank. 1976, s.121-163.

burç hayvanı olarak kullanılmış olmalıdır. Yapıdaki diğer nişlerle birlikte bu tasvirin on iki hayvanlı Türk-Çin takvimiyle ilgili olduğu düşünülmektedir⁴.

Kayseri Karatayhan (1240-41) örnekleri:

Yapının avlu taçkapısında, yan bordürlerde bitkisel bezemeler içine ustalıkla gizlenmiş maske şeklinde bir insan başı tasviri yer alır (Res. 7). İnsan başının hemen altında bir boğa başı kabartması mevcuttur.

Yine avlu taçkapısında, mukarnaslı kavsaranın hemen alt sırasında, sağ tarafta yer alan dikdörtgen biçimli taş üzerinde bitkisel süslemeler arasında oldukça stilize işlenmiş bir insan başı tasviri yer alır (Res. 8). Rumi motiflerinin sapsarı arasına gizlenerek verilen figür, ancak dikkatle bakılınca fark edilmektedir. Kompozisyonun hemen altında siren figürü çifti yer alır.

Karatayhan'ın insan başı tasvirleri, bitkisel bezemeler arasına gizlenerek verilmişleriyle, Niğde Hüdavent Hatun Türbesi kabartmalarına en benzer örnekleri oluştururlar.

Denizli-Eğirdir yolunda Susuz Han (13. yy. ortası) örnekleri:

Yapının ahır taçkapısının sağ tarafında, geniş yan bordür üzerinde, geometrik süsleme arasına yerleştirilmiş, maske şeklinde saçsız, yuvarlak yüzlü, yanlara doğru geniş kulakları olan bir insan başı tasviri bulunur⁵. Yine taçkapının her iki yan nişinde de, ejder figürlerinden oluşan kavsara kuşatma kemerinin tepe noktalarında, çift ejder başlarının açık ağızlarının aralarında, benzer birer insan başı tasviri daha yer alır. Her üç tasvirde de yüz detayları kazıma ile verilmiş olup, bugün silikleşmiş durumdadır (Res.9-10).

Denizli-Eğirdir yolunda Çardakhan (1230) örneği:

Yapının kapalı kısmında, orta sahının sağ tarafındaki payelerden birinin orta sahına bakan cephesinde maske şeklinde verilmiş, saçsız, üçgen yüzlü bir insan başı tasviri yer alır (Res. 11). Figürün başında kulaklar dışında hiçbir ayrıntıya yer verilmemiştir.

⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. G. Öney, *Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve XIV.-XV. Asırlarda Devamı*, A.Ü.D.T.C.F. Doçentlik Tezi, Ank. 1966, s.126-127; O. Aslanapa, *Türk Sanatı, I, II*, İst. 1984, s.126.

⁵ Fotograf için bkz. J. Gierlichs, *Mittelalterliche Tierreliefs in Anatolien und Mesopotamien*, Tübingen 1996, Taf. 11,3.

İnsan başı tasvirleri Anadolu Selçuklularında az da olsa bazı örneklerde ay ve güneş sembolizmiyle ilgili olarak kullanılır. Çoğunlukla bu örneklerde ay ve güneş bir arada yer alır⁶.

Sivas Keykavus Darüşşifası (1217) örnekleri:

Yapıda, ana eyvanın kemer köşeliklerinde birer ay ve güneş rozeti içinde çok harap durumda, uzun örgülü ve ışınlar yayan, dalgalı saçlı başlar yer alır (Res. 12-13). Örgülü saçlı kadın başının altında "suret-i kamer", dalgalı saçlı erkek başının altında ise "suret-i şems" yazar. Böylelikle kadın tasvirinin ay, erkek tasvirinin ise güneşi sembolize ettiği yazıyla da açıklanmış olur⁷.

Divriği Darüşşifası (1228-29) örnekleri:

Divriği Darüşşifası taçkapısının her iki tarafındaki kaval silmelerin üzerinde, iri palmetlerden meydana gelmiş levhaların üst kısımlarında, sağda örgülü saçlarıyla bir kadın, solda ise türbanlı ve kulağı küpeli bir erkek figürü yer alır (Res. 14, Şek. 2). Bu figürlerin de aynı şekilde ayı ve güneşi sembolize ettiklerini söyleyebiliriz⁸.

Şek. 2- Divriği Darüşşifası'nda insan başı tasviri (Prof. Dr. G. Öney'den).

⁶ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. G. Öney, "Sun and Moon Rosettes in the Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture" *Anatolica*, III, Hollanda 1969-70, s.195-203, pl. XXI-XXVI; G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, 3. baskı, Ank. 1992, s.36- 37; A.H. Bayat, "Sivas ve Divriği Darüşşifalarındaki İnsan Figürleri", *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, 25-26 Nisan 1994, Konya 1995, s.79- 89.

⁷ Bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", s.197- 198; A.H. Bayat, *a.g.e.*, s.79- 80.

⁸ Bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", s.198; A.H. Bayat, *a.g.e.*, s.79- 80.

Niğde Alaeddin Camii (1223) örnekleri:

Yapının taçkapısında, kavsara kuşatma kemerinin üst kısmında sağda ve solda simetrik olarak yer alan, bugün yüzleri tahrip olmuş, uzun örgülü saçlı başların da, Sivas Keykavus ve Divriği Darüşşifalarındaki örneklerle aynı sembolizmi taşıdığını söyleyebiliriz⁹ (Res. 15).

Ilgın Şeyh Bedrettin Türbesi (1263) örneği:

Türbenin penceresi üzerinde tam ortadaki kilit taşında, örgülü saçları iki yana kıvrılmış bir insan başı tasviri yer alır (Res. 16). Figürün yüzü oldukça tahrip olmuştur. Figür, Niğde Alaeddin Camii, Sivas Keykavus ve Divriği Darüşşifalarındaki örgülü saçlı güneş ve ay sembolü figürlerle büyük benzerlik gösterir. Ilgın türbesindeki tek olan figürün burada güneşi simgelediği düşünülür¹⁰. Bu figürün hemen altındaki pencere çerçevesinde, istirdiye kabuğu formlu pencere alınlığının her iki üst köşesinde yuvarlak birer rozet yer alır. Merkezden kenarlara doğru açılan ışımsal çizgiler içeren rozetler de muhtemelen güneşi sembolize ederler. Böylece insan başı tasviri ve rozetler, anlam bakımından bütünlük oluştururlar.

Antalya-Eğirdir yolunda İncirhan (1238-39) örneği:

Hanın taçkapısının kapalı kısma bakan yüzünde, kemerin iki tarafında kabartma birer arslan figürü yer alır (Res. 17-18). Figürler kapıya doğru yürür şekilde yerleştirilmişlerdir. Arslanların her birinin sırtı üzerinde, insan başı şeklinde birer güneş tasviri yer alır. İnsan başları oldukça tahrip edilmiş durumdadır. Arslanların alt kısımlarında ise birer rozet yer alır. İncirhan, II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılmıştır. Yapıdaki bu arslan, güneş-insan, gezegen kombinasyonu, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ait gümüş sikkeler üzerinde de görülür¹¹. Yine bu tip kombinasyonlar, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in elbise kollarında da kullanılmıştır¹².

Silvan'da Ebul Muzafferredin Camii minaresinin batı cephesinde yer alan insan yüzü içeren bir güneş tasviriyle¹³, yine Silvan şehir surlarında kufi yazılı kitabenin

⁹ Bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", s.198.

¹⁰ Bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", s.197.

¹¹ Bkz. İ. Artuk, C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, C.I, İst. 1971, s.364- 367, Lev. XLVI fig. 1112, 1117; H. Erkiletlioğlu, O. Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri 1996, s.121- 143.

¹² Bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", s.220.

¹³ Örnek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", s.195- 196, Pl. XXI, fig. 1 a, b.

üzerinde bulunan iki arslan figürü arasındaki insan yüzlü güneş tasviri¹⁴, Selçuklulardaki geleneği Eyyubiler devrinde sürdüren örneklerdir.

Astroloji, Selçukluların Orta Asya'daki atalarında çok önemliydi. Sultanlar büyük kararlardan önce müneccimlere danışırlardı. Türklerin eski inancı olan Şaman kültüründe de, Şaman davullarında, elbiselerinde, çadırlarında ayı, güneşi ve gezegenleri canlandıran figürler, rozetler bulunurdu. Gök tanrıya inanan Göktürkler gibi çeşitli Orta Asya kavimlerinde gök kültürünün önemi büyüktü. Ay ve güneş birçok kavimde totem sayılırdı¹⁵. Orta Asya'da Ay ve Güneş kültüründe Ay erkek (Ay Ata), Güneş işe dışı (Gün Ana) olarak tasavvur edilmiş ve piktogram olarak çeşitli şekillerde stilize edilmesine karşın hiçbir zaman insan şekliyle resmedilmemiştir¹⁶. Mezopotamya'da ay ve güneş tapımına M.Ö. 2700'lerden itibaren Sümerler'de ve onları izleyen Samiler'de rastlanmaktadır¹⁷. Ay ve Güneş tapımı Anadolu'nun eski yerli kültürlerinde de mevcuttur. Hitit Panteonu'nda da Ay ve Güneş tanrıları insan suretinde tasavvur edilmiştir¹⁸. M.Ö. 1200'lerden itibaren Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Yunanlılar ve onları izleyen Frigler de, Ay ve Güneş inancını benimseyen toplumlardır¹⁹.

Anadolu Selçuklu döneminde iç mimaride maske şeklindeki insan başı tasvirlerini bilebildiğimiz örneklerle alçı ve çini malzemede buluruz.

ALÇI SÜSLEMEDE İNSAN BAŞI TASVİRİ:

Alçı malzemede maske şeklinde insan başı tasviri, şimdiye kadar bilinebilen tek bir örnekte karşımıza çıkar:

Konya Sarayı (1191-92) örneği:

Yapının alçı kabartmaları arasında, sivri kemerli niş içerisinde maske şeklinde verilmiş, ortadan ayrık güri saçlı, uzun burunlu bir insan başı tasviri bulunur. Figürün gözleri belirtilmemiştir²⁰ (Res. 19).

¹⁴ Resimler ve ayrıntılı bilgi için bkz. J. Gierlichs, *a.g.e.*, p. 216, Taf. 49.

¹⁵ G. Öney, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde...*, s.36.

¹⁶ Bkz. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ank. 1977, s.131; E. Esin, "Kün- Ay", *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ank.1972, s.313, 358; E. Esin, *Türk Kozmolojisi*, İst. 1979, s.29, 30, 72.

¹⁷ Bkz. A. Erzen, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, C. XVII, S. 65, Ank. 1953, s.12.

¹⁸ Bkz. F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ank. 1991, s.209.

¹⁹ Bkz. P. Levi, *Eski Yunan*, İst. 1978, s.190-191; A. Erzen, *a.g.e.*, s.9.

²⁰ Bkz. F. Sarre, *Konya Köşkü*, çev. Ş. Uzluk, Ank. 1967, s.44, s.16 fig. 64.

ÇİNİ SÜSLEMEDE İNSAN BAŞI TASVİRİ:

Söz konusu tasvirler çini malzemede de şimdiye kadar bilinen tek bir örnekte karşımıza çıkar;

Beyşehir Kubadabad Sarayı (1200-1236 civarı) çinisi:

Sarayın 1966 yılı kazısında ele geçen yıldız formlu bir lüster çini plakada, palmetlerden ve kıvrıkdallardan oluşan bitkisel bir kompozisyonun çevrelediği merkezdeki dairesel bir madalyonun içi bir insan başı tasviriyle dolgulanmıştır (Res. 20). Cepheden verilen figürün dolgun yanakları üzerinde benekli rozetler yer alır. Ayrıca, yüzünün çevresini rozetin içinde kıvrıkdal motifleri, dışında ise, çok kısa ışınsal çizgiler kuşatır. Figürün yüzünün dairesel bir rozet şeklinde verilmesi, örneğin güneş sembolizmiyle ilgili olduğunu düşündürür. Anadolu dışı İslam el sanatları örnekleri arasında buna benzer insan başı şeklinde güneş rozetleri 10-11. yüzyıl Mısır Fatımi lüsterleri ve 12-13. yüzyıl İran Büyük Selçuklu minai, sıraltı ve lüster seramiklerinde²¹ ve Musul bölgesi kakma teknikli madeni eserlerinde karşımıza çıkar²².

Konumuzu oluşturan maske şeklinde insan başı tasvirleri, Anadolu Selçuklu sanatında mimari süsleme dışındaki el sanatı örneklerinde de karşımıza çıkarlar. Bugüne kadar bilebildiğimiz örnekler seramik ve maden sanatıdır.

SERAMİK MALZEMEDE İNSAN BAŞI TASVİRLERİ:

Ahlat Kazılarında Ele Geçen Seramik Fragmanları:

Ahlat'ta Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'nın sürdürdüğü kazılarda ele geçen sgraffito teknikli bir kase göbeğine ait parçada, maske şeklinde insan yüzü bir güneş tasviri yer alır (Şek. 3). Figür, burun hattıyla birleşen yay gibi kavisli kaşları, badem gibi gözleri, kıvrımlı çenesi ve yanağındaki beniyile oldukça şematize olarak işlenmiştir²³. Konu ve işleniş bakımından bu örneğe çok benzeyen bir insan yüzü güneş

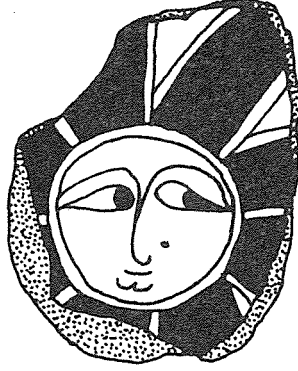
²¹ Benzer Fatımi lüsterleri için bkz. E. J. Grube, *Islamic Pottery of the Eight to the Fifteenth Century in the Keir Collection*, London 1976, s.135, Pl. no. 82; H. Philon, *Early Islamic Ceramics, Benaki Museum Athens*, London 1980, s.228, figs. 485, 486, 487, 488, 489; s.261, figs. 581, 583 Pl. XXVIII A; J. Sauvaget, *Introduction A L'Etude De La Céramique Musulmane*, Paris 1966, s.48, fig. 10; Benzer İran minai ve lüster seramikleri için bkz. G. Öney, "Sun and Moon...", Pl. XXI fig. 3; A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, Vol. IX, New York 1981, s.656 fig. A, s.689, 712. V. Poulsen, *Hama. Fouilles et Recherches 1931-38*, chapitre III, Bd. II "Les Potteries", Copenhague 1957, s.123 fig. 370.

²² Örnekler için bkz. A.U. Pope, *A Survey ...*, vol. XIII, s.1330 fig. E, s.1336 fig. A.

²³ Eser için bkz. N. Karamağaralı, "Ahlat Seramikleri", 9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, 23- 27 Eylül 1991 İstanbul, I. Cilt, İst. 1995, s.37, res. 9.

tasvirini, İnan Büyük Selçuklu devrinden sıraltı teknikli bir seramik kasede buluyoruz (Res. 21).

Yine aynı kazılarda ele geöen tek renk sırlı seramik bir testinin kulpları arasında iki tarafta maske Şeklinde iri birer insan başı tasviri yer alır²⁴. Benzer sırlı seramikler İnan Büyük Selçuklu örnekleri arasında mevcuttur²⁵.

Şek. 3- Ahlat kazısında bulunan sgraffito teknikli kase fragmanında insan başı tasviri.

Güney-Doğu Anadolu'ya ait sırsız barbutin küplerdeki örnekler:

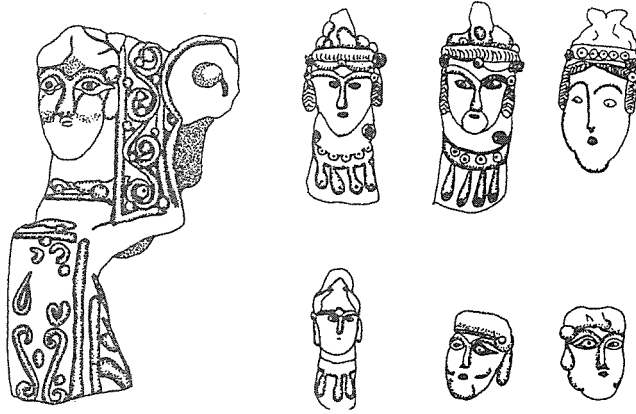
Maske Şeklinde insan başı kabartmalarıyla süslü küpler, sarayların ve zengin evlerinin soğuk su ihtiyaölarını karŐılamak üzere Güney Doğu Anadolu ve onun dışında bütün Kuzey Mezopotamya bölgesi Fırat-Dicle vadisinde Musul, Irak, Suriye ve İnan çevresinde yaygındır. Güney-Doğu Anadolu küpleri Selçuklu ve Artuklular tarafından yapılmış olup, 12.-13. yüzyıllardandır. Gri, beyaz, yumuŐak, iri gözenekli hamur yapısına sahip seramiklerde bezemeler kalıp baskı, barbutin, ajur ve kazıma teknikleriyle verilmiştir. Güney-Doğu Anadolu'da Diyarbakır, Mardin, Adıyaman civarında çeşitli dönemlerde geröekleŐtirilen kazılarda ele geöen bütün ve fragman halindeki malzeme bugün Mardin, Diyarbakır, Adıyaman, İstanbul Türk ve İslam Eserleri, İstanbul Topkapı Sarayı Çinili Köşk, Konya Karatay Medresesi müzelerindedir. Bu eserler Őam, Bağdat, Paris Louvre, Berlin İslam sanatı, New York

²⁴ Resim için bkz. B. Karamağaralı, "Ahlat Seramik Ekolü", *A. Ü. İlahiyat Fak. İslam İlimleri Dergisi*, S. V, Ank. 1982, s.421 res. 19.

²⁵ Benzer İnan örnekleri için bkz. makalede res. 27; K.V. Folsach, *Islamic Art, The David Collection*, Copenhagen 1990, s.97 no: 109.

Metropolitan, Brooklyn, Londra Victoria and Albert, Londra British, Oxford Ashmolean müzeleri ve özel koleksiyonlarda teşhir edilmekte olan diğer Kuzey-Mezopotamya örnekleriyle kalabalık, homojen bir grup oluştururlar²⁶.

Küplerin tümü hemen hemen ortak form ve süsleme unsurlarına sahiptir. Bunlar yuvarlak kaideli, oval gövdeli ve yüksek boyunlu eserlerdir. Gövdeler bitkisel bezemeler, insan, hayvan ve fantastik figürlerle bezenmiştir. Küplerin boyun kısımlarında kulplarının üzerine rastlayan bölümleri, diğer figürlerden farklı olarak oldukça büyük verilmiş insan başı kabartmalarıyla dikkati çekmektedir (Res. 22-23, Şek. 4). Buldukları ara bölüme zorla sığdırılmış izlenimi bırakan figürlerde, cepheden verilmiş başlarda belirgin bir şema hep tekrarlanır: Dolgun yanaklar, iri badem gözler, yay gibi kavisli kaşlar, ince uzun burun ve ufak ağız karakteristiktir. Başlarda üçgen biçimli, Sasani örnekleri gibi görkemli taçlar, saçlarda broşlar, boyunlarda inci dizisi şeklinde ve sarkıtlı gerdanlıklar dikkati çeker.

Şek. 4- Güneydoğu Anadolu'ya ait sırsız barbutin küplerden insan başı tasvirleri.

²⁶ Anadolu dışındaki benzer Kuzey Mezopotamya örnekleri için bkz. G. Reitlinger, "Un glazed Relief Pottery from Northern Mesopotamia", *Ars Islamica*, XV- XVI, Michigan 1951, s.11-23, figs. 11- 22; E. Baer, "Jeweled Ceramics from Medieval Islam: A Note on the Ambiguity of Islamic Ornament", *Muqarnas, An Annual on Islamic Art and Architecture*, Vol. VI, Leiden 1989, s.83- 97, fig. 11; O. Watson v.d., *Louisiana Revy, Art from the World of Islam (8th- 18th century)*, Vol. 27, no. 3, March 1987, p. 80- 84, cat. no. 79; G. Fehervari, *Islamic Pottery. A Comprehensive Study Based on the Barlow Collection*, London 1973, p. 116, Pl. 62 a; A. Lane, *Early Islamic Pottery*, London 1947, p. 27- 28, Pl. 37 b.

Bu iri figürlerin burada yer almalarının nedeni, büyük olasılıkla kullanan toplumların inanç sistemleriyle ilgilidir. Figürlerin, kapların diğer kısımlarındaki arslanlar, kuşlar, siren gibi fantastik yaratıklar ve insanlarla birlikte, kötü ruhlardan koruyucu maske, tılsım, büyü gibi amaçlarla kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bazı örneklerde olduğu gibi bunların kendilerinden daha küçük ölçülerde verilen taht sahneleri ve saray görevlileri ile birlikte sunulmaları, hükümdarı, tahtı koruyucu işlevlerine işaret etmekte ve bu görüşü daha da kuvvetlendirmektedir.

13. yüzyıldan İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde yer alan dip kısmı kırık bir diğer sırsız küpün gövde ve boyun kısmında insan, kuş ve keçi figürlerinin arasında yatay ve dikey bordürler halinde sıralanmış maske şeklinde çok sayıda insan başı tasviri dikkati çeker (Res. 24). Yuvarlak birer rozet şeklindeki başlar kalıp baskıyla verilmiştir.

İstanbul Topkapı Sarayı Çinili Köşk Müzesi'nde yer alan 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başından barbutin tekniğindeki sırsız bir küp fragmanında hükümdar, saraylı ve hayvan figürü kabartmalarının ortasında oval bir madalyon bulunur (Res. 25). Madalyonun içinde kıvrımdallardan oluşan bitkisel bir ağın ortasında adeta palmet yaprağı biçimini almış maske şeklinde bir insan başı tasviri bulunur. Bu figürün alt kısmında ise bir boğa başı tasviri bulunur. Figür, burada bitkisel bezemeler arasında ve boğa başı ile bir arada verilmesi ile Kayseri Karatayhan ve Erzurum Emir Saltuk Kümbeti örneklerine çok yaklaşıyor.

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde bulunan 12.-13. yüzyıldan Diyarbakır yöresine ait sırsız bir küp fragmanı da, kalıp baskıyla verilmiş birbirine bitişik üç insan başı tasviri içerir (Res. 26). Fragmanın yüzeyi ince çizgilerle bölümlere ayrılmış, üst sıradaki üç bölüme cepheden, dolgun yanaklı, çekik gözlü, ince uzun burunlu birer insan başı yerleştirilmiştir. Alttaki ise kartal figürleri ve rozetlerden oluşan bir bezeme bulunur. Bu şekilde birbirine bitişik olarak verilmiş büyük insan başı tasvirlerinin benzerlerine Anadolu dışı İran Büyük Selçuklu seramikleri arasında da rastlanır²⁷.

Maske şeklinde insan başı tasvirleri içeren bir diğer sırsız seramik fragman, Selçuk (Ayasuluk) St. Jean Kilisesi ve çevresindeki kazılarda ele geçmiştir (Res. 27). Bugün St. Jean kazı deposunda bulunan seramik parça üzerinde, kalıp baskıyla verilmiş, aralarında geometrik ve bitkisel desenli rozetler bulunan, maske şeklinde başlar yer alır.

²⁷ Benzer tasvirler, İran Büyük Selçuklu devrine ait bazı tek renk sırlı kabartmalı ve lüster vazoların ağız kenarlarında yer alır: bkz. E.J. Grube, *a.g.e.*, s.215 fig. no. 154; E. J. Grube, *Cobalt and Lustre, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, Vol. IX, Ed. by. J. Raby, New York 1994, s.161, fig. 152, s.164, fig. 155, s.192, fig. 206, s.223, fig. 245. Yine aynı devirden kobalt mavisi sırlı ayaklı bir kase üzerinde de benzer bir tasvire rastlanır: bkz. K.V. Folsach, *a.g.e.*, s.97 no.109. Portekiz Gülbenkian Koleksiyonu'nda sergilenen 13. yüzyıldan firuze sırlı bir Keşan seramiğinde baskı kabartmayla verilmiş yan yana, maske şeklinde, iri insan başları yer alır (Res. 26); Nasser D. Khalili koleksiyonunda da benzer süslemeli, firuze ve beyaz sırlı birer ayaklı kase ve bir de bunlara uygulanan kalıp örneği mevcuttur; bkz. E. J. Grube, *Cobalt and Lustre.....*, s.176, fig. 172, s.177, fig. 173, s.178, fig. 175.

Saç ve yüz ayrıntıları işlenen figürler, alt alta ve yan yana, atlamalı olarak sıkışık bir biçimde yerleştirilmişlerdir. Kazılarda stratigrafi belirtilmediği için dönemi kesin olarak bilinmeyen eser, konu ve üslup bakımından Selçuklu devri örneklerine oldukça yakındır. Bu nedenle biz eserin geç Selçuklu dönemine, 14. yüzyıl başlarına ait olabileceğini düşünmekteyiz.

Seramik malzemeden bir diğer örnek, Konya Alaeddin tepesinde bulunmuş ve bugün Konya İnce Minareli Medrese Müzesi'nde sergilenen 13. yüzyıla ait barbutin tekniğindeki bir baştır (Şek. 5). İri gözleri ve burun hattıyla birleşen yay gibi kavisli kalın kaşları olan figür, başında inci gibi kabarıklarla süslü üç dilimli bir taç taşır. Ayrıca figürün yanaklarında da dizi halinde ve tek tek bu tip kabarıklar dikkati çeker.

Bu gruptan bir diğer seramik fragman Konya Karatay Medresesi Müzesi'ndedir. Sırsız fragmanda, baskı tekniğiyle verilmiş badem biçimli bezeme motifleri arasında uzun saçlı bir insan başı tasviri yer alır²⁸.

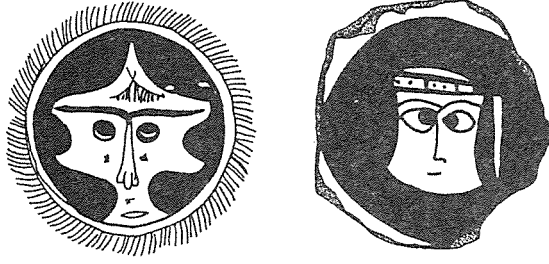

Şek. 5- Konya Alaeddin tepesinde bulunan insan başı tasvirli sırsız barbutin seramik (Konya İnce Minareli Medrese Müzesi).

Anadolu seramik sanatında insan başı tasvirleri bugüne değin bildiğimiz örnekleriyle yoğun olarak sırsız seramikte karşımıza çıkar. Sırlı seramikte şimdilik yalnızca bir örnekte, Ahlat kazısı sgraffito seramiğinde insan başı tasvirine rastlarız.

²⁸ Resim için bkz. B. Karamağaralı, *a.g.e.*, s.421, res 20.

Anadolu dışı İslam sanatında ise sırlı seramikler üzerinde insan başı tasvirlerinin çeşitli örneklerini buluruz²⁹ (Res. 28, Şek. 6).

Şek. 6- Mısır Fatimi döneminden lüster seramik fragmanlarında insan başı tasvirleri (Atina Benaki Museum).

MADEN SANATINDA İNSAN BAŞI TASVİRLERİ:

Tunç Davul Çifti (13. yüzyıl başı, Artuklu devri):

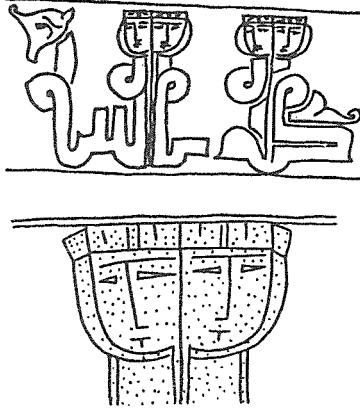
Diyarbakır'da ele geçen ve bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen tunçtan yapılmış bir çift davul, kazıma tekniğiyle desenlendirilmiş insan ve hayvan başlı yazı tasviri içerir (Res. 29, Şek. 7). Davulların gövdesini yatay olarak kuşatan kalın yazı bordüründe bereket kitabesi olduğu belirtilen³⁰ kufi yazı bordürü yer alır. Yazıların dikey harfleri orta kısımlarda düğümler oluştururken, harflerden çift olanlar insan başlarıyla, tek olanlar ise ejder başlarıyla sonuçlanır. Başları taçlı, dolgun yanaklı, ince uzun burunlu insan başları, adeta bir sopanın ucuna takılmış maskeler şeklinde, ters yönere dönük olarak verilmişlerdir. Bu örneklerde davulları süsleyen insan başları, Altay Şamanlarının davullarında yer alan ve eski Şamanı temsil eden

²⁹ İran Büyük Selçuklu devri örnekleri için bkz. K. von Folsach, *a.g.e.*, s.97 fig. 109, s.99 fig. 115; E.J. Grube, *Islamic Pottery....*, s.207 fig. 149, s.215 fig. 154; *Les Arts de L'Islam Arpag Mekhitarian avec la Collaboration de Yolande Crowe, Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles*, s.60, fig. 40. Oxford Ashmolean Müzesi'nden sıralı bir kase (Res.21); G. Öney, "Sun and Moon...", Pl. XXI fig. 3. Mısır Fatimi devri örnekleri için bkz. E.J. Grube, *Islamic Pottery....*, s.157 fig. 101; H. Philon, *a.g.e.*, s.228 figs. 485-487, s.229 figs. 488, 489, s.261 figs. 581, 583, Pl. XXVIII A.

³⁰ Bkz. E. Kühnel, A. Ogan, *Die Sammlung Türkischer und Islamischer Kunst im Tchিনিli Köschk, Band III, Berlin, Leipzig 1938*, s.43,44, Lev. 29; Ü. Erginsoy, *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İst. 1978, s.449- 451.

insan figürleriyle³¹, dolayısıyla Şamanist geleneklerle bağlantılı olabileceğini düşündürür.

İslam sanatında yalnızca madeni eserlerin süslemesinde görülen bu tip insan başlı yazılar, en erken 12. yüzyılın ikinci yarısında Horasan'da ortaya çıkmış ve 13. yüzyılın başlarından itibaren Selçuklu dünyasının batı bölgelerinde yapılan madeni eserlerin üzerinde de kullanılmıştır³². İnsan başlı yazı olarak tanımlanan ve hem nesih, hem de kûfi yazıya uygulanan bu yazı tipinin örgülü kûfi türünden güzel örneklerini, Horasan Bölgesi'nde buluruz³³.

Şek. 7- İ.T.İ.E. Müzesi'nden tunç davulda insan başlı yazı tasviri (Prof. Dr. Selçuk Mülayim'den).

Tunç Şamdanlar (13. yüzyıl sonu, 14. yüzyıl):

Siirt'te ele geçen ve bugün Bursa Türk-İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen tunç şamdanın baş kısmında insan başlı nesih yazı tasviri yer alır. Tunç malzeme üzerine gümüş varak kakılarak süslenen yazıda gümüş kakma insan başları bugün dökülmüş

³¹ Bkz. N. Diyarbakirli, *Hun Sanatı*, İst. 1972, s.203.

³² Ü. Erginsoy, *a.g.e.*, s.451. Bu tip insan başlı yazı kompozisyonları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: R. Ettinghausen, "The Wade Cup; its Origin and Decorations", *Ars Orientalis*, vol. II, 1957, s.327- 366; D.S. Rice, *The Wade Cup*, Paris 1955.

³³ Örnekler için bkz. A.U. Pope, *A Survey of...*, vol. XIII, s.1325, 1328.

durumdadır. Ayrıca şamdanın gövdesi üzerindeki dairesel halkalardan birinin içerisinde de insan yüzü güneş tasviri yer alır³⁴.

Washington Freer Gallery of Art'ta bulunan varak kakmalı pirinç şamdanın ağız kısmındaki neshi kitabede, harflerin uçları gümüş kakma insan başlarıyla sonuçlanır³⁵.

İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde sergilenen gümüş ve altın varak kakmalı tunç şamdanın gövdesinin üst kenarını insan ve hayvan başlı neshi yazı frizi dolandır. Burada da kakma olarak uygulanan varaklar bugün dökülmüş durumdadır³⁶.

Kopenhag David Koleksiyonu'nda sergilenen Güney-Doğu Anadolu bölgesine ait 13. yüzyıl ortalarından bronz bir şamdanın ağız kısmında gümüş varak kakma olarak insan başlı neshi yazı kuşağı yer alır³⁷.

Horasan bölgesinden kakma olarak yapılmış birçok eserde insan başlı neshi yazı tipinin bol örneğine rastlarız³⁸.

Maske şeklinde insan başı tasvirleri, Anadolu Selçuklularına ait bakır, altın ve gümüş sikkeler üzerinde de karşımıza çıkar:

Bakır Sikkeler:

Anadolu'da Artuklu devrinde Halife Müstencid adına Mardin'de basılmış olup, bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bakır bir sikke üzerinde, bir yüzde tek bir kadın başı, diğer yüzde ise başları taçlı iki figür yer alır³⁹ (Şek. 8). Bu başlardan sağdakinin kadın, diğerinin ise erkek olması muhtemeldir⁴⁰.

³⁴ Resim için bkz. *Anadolu Medeniyetleri III, Selçuklu / Osmanlı*, İst. 1983, s.78, D. 147.

³⁵ Ayrıntılı bilgi ve fotoğraf için bkz. E. Atıl, *Islamic Metalwork in the Freer Gallery of Art*, Washington D.C., 1985, s.148-154, fig. 55.

³⁶ Resim için bkz. *Anadolu Med...*, s.80, D. 149.

³⁷ Resim için bkz. K. von Folsach, *a.g.e.*, s.199, fig. 329.

³⁸ Örnekler için bkz: A.S. Melikian-Chirvani, *Islamic Metalwork from the Iranian World*, London 1982, s.71, fig. 41, s.121, fig. 49, s.133, fig. 61, s.141, fig. 49, s.171, fig. 75; A.U. Pope, *A Survey of...*, vol. XIII, s.1314, 1316, 1317, 1325, 1327, 1328; Ü. Erginsoy, *a.g.e.*, s.137, çizim 35, s.221 res 128; E. Atıl, *Islamic Metalwork...*, s.102, 103.

³⁹ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: İ. Artuk, C. Artuk, *a.g.e.*, s.398; B. Üçok, *İslam Tarihi-Emeviler / Abbasiler*, Ank. 1983, s.119; A. Altun, "Artuklular" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İst. 1991, s.416- 417.

⁴⁰ Orta Asya'da Türkistan'da 6.-8. yüzyıllar arasından, hükümdar ve eşinin portrelerini yan yana gösteren bu tip sikkeler ele geçmiştir, bkz. E. Esin, "Tabari's Report on the Warfare with the Türgis and the Testimony of Eight Century Central Asian Art", *Central Asiatic Journal*, Vol. XVII, No. 2- 4, Wiesbaden 1973, Pl. II c, d.

Şek. 8- Artuklu halifesi Müstencid'e ait bakır sikke (İst. Arkeoloji Müzesi) (B. Üçok'tan).

Mardin'de Nasreddin Artuk Arslan ve I. Alaeddin Keykubad adına basılmış olan H. 634 (M.1236 / 37) tarihli bakır bir sikkenin ön yüzünde ise "Es Sultan-ül Muazzam Alaeddünya ved-din Keykubad Kasım emir-ül Mü'minin" yazısının dairesel olarak çepeçevre kuşattığı alan içerisinde bir insan başı tasviri yer alır⁴¹ (Res. 30).

Her iki sikkedeki figürler, yalnızca başları ile verilmişleri bakımından konumuz olan maske şeklindeki insan başları grubuna yaklaşılar da, burada esas olarak birer portre karakteri taşırlar. Gerek İslam öncesi, gerekse İslami devir sikkelerinde bu tip portre karakteri taşıyan insan başları işlenişi yaygın bir uygulamadır. Anadolu Selçuklu devrinden, incelediğimiz örnek dışındaki diğer portre tasvirli sikkelerde, figürler sadece başları ile değil, Yunan, Roma ve Bizans sikkelerini taklit eder şekilde omuzları ile büst gibi verilmişlerdir⁴².

Altın ve Gümüş Sikkeler (1238-39):

Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ait biri altın dinar, sekiz tanesi ise gümüş dirhem olan sikkelerin üzerinde, Keyhüsrev'in arması olarak yapılmış, profilden verilmiş arslan figürü ve onun sırtı üzerinde insan yüzü güneş tasvirleri yer alır⁴³. Biri altın, diğer ikisi gümüş üç sikke üzerinde, sırt sırta vermiş, kıyrukları birbirine dolanmış çift arslan, üstte ortada insan yüzü güneş tasviri bulunur (Res. 31). Sultana ait diğer gümüş dirhemler üzerinde ise, altta profilden, yürür durumda bir arslan figürü, üstte, onun sırtı üzerinde insan yüzü güneş tasviri yer alır⁴⁴. Arslanların bacakları

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Artuk, C. Artuk, *a.g.e.*, s.402; H. Erkiletlioğlu, O. Güler, *a.g.e.*, s.95, 119.

⁴² Bu tip örnekler için bkz: Ö. Süslü, *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ank. 1989, res. 211, 212, 215, 216, 220, 221, 227-232, 237.

⁴³ Bu gruptan çeşitli örnekler için bkz: İ. Artuk, C. Artuk, *a.g.e.*, s.364- 367, lev. XLVI fig. 1112, 1117; H. Erkiletlioğlu, O. Güler, *a.g.e.*, s.121- 143.

⁴⁴ Daha fazla resim için bkz. H. Erkiletlioğlu, O. Güler, *a.g.e.*, s.132- 135, 139, 143.

arasında yıldız tasvirlerine yer verilmiştir⁴⁵. Sikkelerdeki insan yüzlü güneş-arslan-yıldız kombinasyonu yine II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in yaptırdığı, Antalya-Eğirdir yolundaki İncirhan'ın taçkapısının iki yanında da taş kabartma olarak yer alır.

Bu tip arslan sırtında insan yüzlü güneş tasvirleri İslam sanatında, Anadolu dışında İran ve Suriye maden sanatı örnekleri üzerinde de karşımıza çıkar⁴⁶.

Anadolu dışı İslam maden sanatı örnekleri arasında maske şeklinde insan başı tasvirleri, yazıyla birleşen örnekler ve arslan sırtında güneşle birleşen örnekler dışında, her biri kendine özgü serbest uygulamalar şeklinde de görülür⁴⁷ (Şek. 9-10).

Şek. 9- İran'dan gümüş kakmalı pirinç ibrikte insan başı tasviri, 12.-13. yüzyıl (Londra Victoria and Albert Museum) (K. Otto-Dorn'dan).

Şek. 10- İran'dan bronz aynada insan başı tasvirleri 13. yüzyıl (Londra Victoria and Albert Museum).

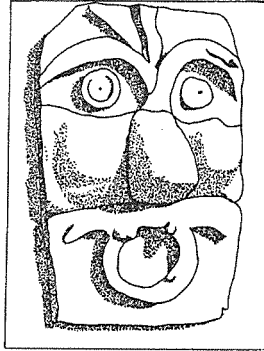
⁴⁵ Bu tip arslan-insan-güneş tasvirli dirhemlerin, Keyhüsrev'in Tamara Hatun ile evlenmesinden sonra, H. 636 (M.1238/ 1239) tarihinden itibaren çıkarıldığı, bir varsayım olarak da güneşin prensesi, arslanın da sultanı temsil ettiği ileri sürülmektedir. Bu konu hakkında bkz. H. Erkiletlioğlu, O. Güler, *a.g.e.*, s.122.

⁴⁶ İran örnekleri için bkz: K. von Folsach, *a.g.e.*, s.194 fig. 320; A.U. Pope, *A Survey of ...*, vol. XIII, s.1311 fig. A, s.1314 fig. A, s.1317 fig. A, s.1328. Suriye'den bir örnek için bkz: E. Kühnel, *Islamische Kleinkunst*, Braunschweig 1963, s.181 fig. 141.

⁴⁷ 12-13. yüzyıl İran Selçuklu örnekleri için bkz: K. von Folsach, *a.g.e.*, s.194 fig. 320; A.S. Melikian-Chirvani, *a.g.e.*, s.87 fig. 21, 21 B, s.162 fig. 70, s.163 fig. 70 A, s.230 fig. 105, 106; G. Fehervari, *Islamic Metalwork of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*, London 1976, Pl. 35 a no. 103; A. U. Pope, *A Survey of...*, vol. XIII, PL. 1302 D, H, PL. 1317 D, Berlin 1981, s.105; *The Arts of Islam, Masterpieces from the Metropolitan Museum of Art New York*, Berlin 1981, s.105; *Museum für Islamische Kunst Berlin*, Berlin 1979, kat.no. 370, fig. 56; Ü. Erginsoy, *a.g.e.*, s.186 res. 95. 13. yüzyıl Suriye örnekleri için bkz. E. Atıl, *Art of the Arab World*, Washington 1975, s.65- 67, kat.no. 27.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ:

Dünya tarihinin hemen hemen her döneminde birçok toplumun büyü, tılsım gibi amaçlarla çeşitli maskeler kullandığı bilinmektedir. Bu nesnelere sanat eserlerine de aynı amaçlarla yansımıştır. Türklerin anayurtları olan Orta Asya'da Altay Şamanlarının aynı şekilde koruyucu ve tılsımlı kabul ettikleri maskeler taktıkları bilinmektedir. Atalar kültü gereğince Şamanların bazı durumlarda maskelerle atalarının kimliğine büründüğünü kaynaklar belirtir. Göktürk veziri Tonyukuk'un adına Ulanbator'un doğusuna dikilen anıtın 1957'deki kazısında da aynı gelenekle ilgili olması gereken terrakotadan 8. yüzyıla ait dört adet insan maskesi bulunmuştur⁴⁸ (Şek. 11). Koruyucu, kötü ruhları ürkütücü, tılsımlı semboller olması gereken bu maskelerden birini Moğolistan'da M.S. 5.-6. yüzyıllardan Kudirge kaya resimlerinde hükümdar figürünün solunda görmekteyiz (Şek. 12). Hükümdardan bile büyük tutulan maske, ölçüsü ile de koruyucu bir tılsım olduğunu düşündürür. Orta Asya sanatında Hun Pazırık kurganlarında bulunan (M.Ö. 5.-3. yüzyıl) ahşap ve madeni plakalar halinde at koşum takımlarını süsleyen maskelerle (Şek. 13), eyer örtülerinin uçlarından sarkan deri aplike maskeler de (Şek. 14) atlıları, savaşçıları koruyucu olarak aynı amaçlarla kullanmışlardır. Macaristan'da ele geçen Avarlar'a ait bronz kemer sarkıtlarındaki başlar da (M.S. 6.-8. yüzyıllar) bu gruba girer. Göktürk sanatında M.S. 6.-8. yüzyıllara ait runik yazılı stellerde de bu tasvirlerle rastlarız (Şek. 15). Maskeler daha sonra yüzyıllar boyu bütün Orta Asya step sanatında çeşitli malzeme ile tekrarlanır. Sibiry'a'da Minusinsk bölgesinde bulunan bronz plaka ve süslerde maske şeklindeki başlar, aynı amaçlarla kullanılan 8.-10. yüzyıllardan örneklerdir⁴⁹.

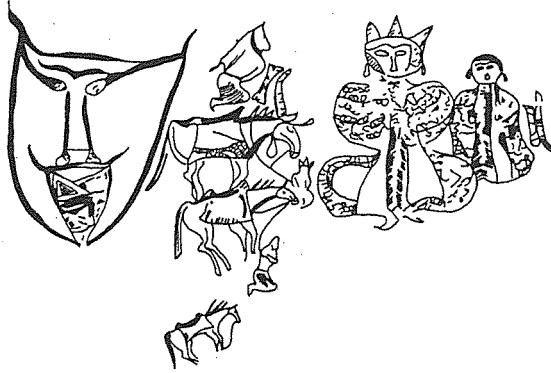
Şek. 11- Göktürk devrinden terrakota maske, 8. yüzyıl.

⁴⁸ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. L. Jisl, "Kültegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeolojik Araştırmaların Sonuçları", *Belleten*, S. 107, Ankara 1953, s.393.

⁴⁹ Bkz. A. Salmony, "Eine Chinesische Schmuckform in Eurasia", *Eurasia*, IX, 1934, res. 12-16.

Dünyanın birçok kültüründe görüldüğü gibi (örneğin, Yunanistan'da Miken döneminde, Eski Mısır'da, Meksika'da Aztekler döneminde), Orta Asya'nın Hunlar'dan önceki Hazırlık Kültürleri'nde ve sonraki Hun ve Göktürk devirlerinde ölümlerin yüzlerinden alınan maskeler ise, ölen kişinin anısını yaşatmak ve yaşayanlara unutturmamak içindir⁵⁰.

Orta Asya kanalıyla Türk ve İslam sanatına giren tılsımlı maske tasvirleri için Abbasiler devrinden örnek bulunmamıştır. Abbasi figür tasvirlerinin konu programını stil ve motifler bakımından sürdüren Ermeni sanatında ise örnekler mevcuttur. 10. yüzyıl başına ait Van Akdamar kilisesinin çatı altındaki frizde sıra halinde dizilmiş maske kabartmaları buna örnektir⁵¹ (Res. 32).

Şek.12- Moğolistan Kudirge kaya resimlerinde insan başı tasviri, 5.-6. yüzyıl.

Erken İslam dönemi el sanatlarında, özellikle maden ve seramik eserlerde rastladığımız insan başları, İslam sanatında bu tip tasvirlerin devamını ortaya koyar.

⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. N. Diyarbakirli, " İslamiyetten Önce Türk Sanatı", *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ank. 1993, s.62, res. 74; K. Jettmar, *Art of the Steppes*, Holland 1964, s.80- 81, fig. 41.

⁵¹ Süslemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. Öney, *Akdamar Kilisesi*, Ank. 1989, s.48-50.

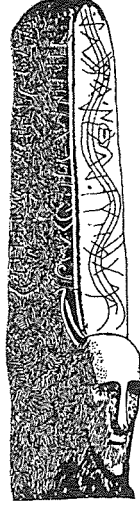
Şek. 13- Orta Asya Hun Pazırık kurganlarından ahşap at koşum takımı plakaları, M.Ö. 5.-3. yüzyıl.

Maske şeklindeki insan başı tasvirleri Anadolu'ya ilk olarak Selçuklularla gelmemiştir. Bölgenin antik Yunan, Roma, Urartu gibi Türk öncesi uygarlıklarının sanat eserlerinde, özellikle taş ve seramikte dinsel, mitolojik içerikli çeşitli maske tasvirlerini bol olarak buluruz. Fakat bu figürler, kaynağını Orta Asya'dan alan Selçuklu örneklerinden konu ve stil bakımından oldukça farklıdır. Bununla birlikte bu kültürleri de ikinci derecede etki kaynağı olarak kabul edebiliriz. VI. yüzyıl Bizans sanatında görülen kuş figürleriyle çevrelenmiş maskeli sütun başlıkları da (İstanbul Arkeoloji ve Tire Müzesi'nde) (Res. 33) geç Roma sanatından devralınmış örneklerdir⁵².

Şek. 14- Orta Asya Hun Pazırık kurganlarından deri aplike eyer örtüsü aksesuarları, M.Ö. 5.-3. yüzyıl.

⁵² Bkz. M.U. Anabolu, "Tire Müzesi'nde Bulunan 147 Env. No.lu Bizans Sütun Başlığı", *Sanat Tarihi Yıllığı*, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., S. XI, İst. 1981, s.27- 30.

Şek. 15- Göktürk devrinden runik yazılı stelde insan başı tasviri, 6-8. yüzyıl.

Türkler, kültürel alt yapısı çok zengin ve karmaşık olan Anadolu'ya gelirken, beraberlerinde İslam öncesi göçebe geleneklerini de taşımışlar, böylece farklı geleneklerin aynı potada eridiği melez Selçuklu kültürü oluşmuştur. İslamiyeti kabul etmekle birlikte, ortaçağ boyunca göçebe geleneklerinin anılarını canlı bir biçimde yaşatmaya devam eden Türkler, bir yandan da istila edilen toprakların eski yerleşik kültürlerinin etkisinde kalmışlardır. Bazen biri diğerine üstün gelen bu etkiler, esas olarak kendini süsleme sanatında gösterir. Böylesine melez, karmaşık bir üslup ortaya koyan Selçuklu süsleme sanatında karşımıza çıkan birçok motif ve konunun anlamı bugün bile tam olarak belirlenememiş, formların gizli sembollerinin çözülmesi, ikonografi araştırmalarının başlıca problemini oluşturmuştur⁵³. Öyle anlaşılıyor ki, bu sanatta insan ve onun inandığı şey (muska, tılsım, nazar, büyü vb.) arasındaki ilişki, özgün bir yorum tarzıyla plastik dile aktarılmıştır. Sonuç olarak denebilir ki konumuzu oluşturan bu tasvirler, belli bir şahsın betimlenmesinden çok, çeşitli ruhsal duyguların, ritüel dünyanın; Türklerin eski inancı olan Şamanizmin, Gök Tanrı inancının, totemizmin ve bunlara bağlı fantastik dünyanın sanata yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵³ Selçuklu sanatında ikonografi problemi konusunda bkz. S. Mülayim, "Selçuklu Toplumunun İkonografik Hafızası", *Antalya IV. Selçuklu Semineri Bildirileri, 13-14 Mart 1992, Antalya 1993*, s.62- 69.

İZMİR GÜMRÜK BİNASI KİTABELERİ

Aydoğan DEMİR*

Güney Deniz Saha Komutanlığına bağlı Emir Çaka Bey Askerî Rıhtımı'nda görevli 2. Karakol Filotillo Komodoru Dz. Kur. Kd. Albay Reşit Çağın'ın uyarısıyla ve aynı yerde görevli Dz. Ütđm. Cenker Yusuf Doruk'un eşı öğrencimiz Mürvet Özer'in bilgilendirmesiyle İzmir tarihine önemli katkıda bulunacak üç kitabenin varlığından haberdar olduk (Res.1).

Dz. Kur. Kd. Albay Reşit Çağın'ın izinleriyle, Doç. Dr. İnci Kuyulu, Doç. Dr. Sabri Sürgevil, Arş. Gör. Ertan Daş ve öğrencimiz Mürvet Özer** ile beraber askerî rıhtımda muhafaza edilen üç kitabeyi yerinde inceledik. Gümrük binalarıyla ilgili iki yapıım ve Gümrük binaları müstemilâtından bir çeşme kitabesinin yayınlanması gerektiği konusunda görüş birliğine vardık.

Giriş

Tarihte "İyonya'nın tacı"¹, "Hristiyanların yedi kutsal kentinden biri"², "Anadolu kentlerinin kraliçesi" ve "Asya'nın mücevheri"³ olarak tanımlanan İzmir, ilkçağdaki görkemini ortaçağda ve yeniçağın başlarında koruyamadı. İzmir, Bizans, Aydınöğulları ve Osmanlıların klâsik çağında (1300-1600) küçük bir kasaba görünümündeydi. Öyle ki 1500 yılından itibaren Ege'de görülen İspanya kökenli Yahudi göçmenler (Sefaradlar),

* Öğr. Gör., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

** Yakın ilgilerinden ve yardımlarından dolayı yukarıda adı geçenlere teşekkür ediyorum.

✧ ¹ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XIX. Yüzyıl-I*, İzmir 1994, s.130.

² İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XVIII. Yüzyıl-*, İzmir 1996, s.119.

³ Reşat Kasaba, İzmir, *Doğu Akdeniz Liman Kentleri*, İstanbul 1994, s.13.

